(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

[१९९३] ३ एस. सी. आर. २२१

देवी सिंग

वि.

राजस्थान महसूल मंडळ आणि इतर

१२ ऑक्टोबर, १९९३

[एम . एम. पंछी आणि एन. पी. सिंग, न्या. न्या.]

राजस्थान जमीनदारी व बिसवेदारी निर्मूलन अधिनियम, १९५९ : कलम ५ (४) दावा - खातेदार म्हणून जमिनीचा दावा - दाव्याच्या समर्थनार्थ पुरावे - जमाबंदीची महसुली नोंद - महसुली नोंदीतील तफावत - तफावतीच्या समर्थनार्थ तोंडी पुरावे - दाखल करता येऊ शकतात का - कब्जेदारी प्रकरणे - पुराव्याचे मूल्यमापन.

राजस्थान भाडेकरू अधिनियम, १९५५ : कलम २२१-२२९ महसूल मंडळ - अपिलीय अधिकारांचा वापर करून हुकूमनामा कायम करणे - आनुषंगिक कार्यवाहींमधील आक्षेपित हुकूमनामा - हुकूमनामा रद्द करण्यासाठी मंडळ पर्यवेक्षणाच्या सर्वसाधारण अधिकाराचा वापर करू शकते का.

विलिनीकरणाचा सिद्धांत - त्याची प्रयोज्यता .

निर्णायक दिनांकास प्रश्नांकित जमीन अपीलकर्त्यांच्या प्रत्यक्ष ताब्यात होती आणि म्हणून राजस्थान जमीनदारी आणि बिसवेदारी निर्मूलन कायदा, १९५९ च्या कलम ५ (४) नुसार, ते खातेदार बनले होते असे घोषित करण्यासाठी अपीलकर्त्यांनी राजस्थान राज्याविरोधात पाच दावे दाखल केले होते. ताबा सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी जमाबंदीच्या महसुली नोंदी सादर केल्या. मात्र, ज्या तारखेला जमीनदारी व बिस्वेदारी संपुष्टात आली, त्या तारखेच्या जवळची जमाबंदी नोंद सादर करण्यात आली नव्हती, तर त्या बदल्यात तोंडी पुरावे दाखल करण्यात आले. सहायक जिल्हाधिकाऱ्यांनी दावे मंजूर केले. राज्याने दाखल केलेले अपील महसूल अपिलीय प्राधिकरणाने फेटाळले. महसूल मंडळाकडे राज्याने केलेले दुसरे अपीलही फेटाळण्यात आले. त्यानंतर काही बाहेरील लोकांनी सहाय्यक जिल्हाधिकाऱ्यांच्या न्यायनिर्णय आणि आदेशाविरोधात प्रथम अपीलिय प्राधिकरणाकडे अपील दाखल केले, जे उपस्थानाधिकाराच्या कारणावरून फेटाळण्यात आले. परंतु, अपीलामध्ये, महसूल मंडळाने असा निर्णय दिला की, जरी तोंडी पुरावे ताबा स्थापित करण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतात, तरी त्यामुळे कलम ५ (४) च्या आवश्यकतांची पूर्तता झाली नव्हती, ज्यासाठी जमाबंदी नोंद महत्वाची आहे. राजस्थान भाडेकरू अधिनियम, १९५५ च्या कलम २२१ अन्वये सामान्य देखरेखीच्या अधिकाराचा वापर करून, मंडळाने सहाय्यक जिल्हाधिकाऱ्यांनी पारित केलेले हुकूमनामे रद्द बातल ठरवले आणि संबंधित जमाबंदीचे समन्स काढून दाव्यांची पुन्हा सुनावणी घेण्याचे निर्देश दिले. अपीलकर्त्यांनी उच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल केल्या, ज्या

फेटाळण्यात आल्या. उच्च न्यायालयाच्या आदेशाविरोधात या न्यायालयात अपीले दाखल करण्यात आली होती.

अपीले मंजूर करताना आणि उच्च न्यायालयाचे आदेश रद्दबातल ठरविताना, या न्यायालयाने असा निर्णय दिला की,

१. संपरीक्षा न्यायालयाचा कायम झालेला आदेश रद्द बातल ठरविण्यासाठी कलम २२१ चुकीच्या पद्धतीने लागू करण्यात आले. कलम २२१ अन्वये मंडळ सर्वसाधारण पर्यवेक्षीय अधिकारांचा वापर करू शकत नव्हते, कारण त्यांनी आधीच आपल्या अपिलीय अधिकारांचा वापर करून संपरीक्षा न्यायालयाचा म्हणजेच सहाय्यक जिल्हाधिकारी न्यायालयाचा हुकूमनामा कायम केला होता. विलीनीकरणाच्या सिद्धांतानुसार, पहिल्या न्यायालयाचा न्यायनिर्णय आणि हुकूमनामा प्रथम अपीलीय न्यायालयाचा न्यायनिर्णय आणि हुकूमनामा यांत विलीन झाला आणि नंतर दुसऱ्या अपीलामध्ये, महसूल मंडळाचा न्यायनिर्णय आणि हुकूमनामा यांत विलीन झाला. राजस्थान भाडेकरू कायद्याच्या कलम २२९ च्या कक्षेत आल्याने त्या अधीन राहून, आदेश, जर असल्यास, पुनर्विलोकनयोग्य होता. ती तरतूद लागू होत नसल्याने, कलम २२९ चा वापर न केल्याची स्थिती समोर आली नाही. अशा परिस्थितीत, ही बाब स्पष्ट आहे की, महसूल मंडळाने, कदाचित तथ्यांच्या आधारे चुकीच्या निष्कर्षाप्रत आलेल्या आणि ते ज्या पद्धतीने केले आहे, त्या स्वत:च्या अंतिम निर्णयाला छेद द्यायचा नाही, असे अधिकारक्षेत्र मानले. नंतर, अधिकारक्षेत्राची त्रुटी प्रथमदर्शनी दिसत असूनही, त्यास

मंजुरी देण्यात उच्च न्यायालयानेही चूक केली. [२२५-सी-एफ]

२. कब्जेदारी प्रकरणांमध्ये पुराव्यांच्या मूल्यमापनाचे हितावह तत्व असे आहे की, जेव्हा एखादी स्थिती दीर्घकाळ अस्तित्वात असल्याचे दाखवले जाते, परंतु त्यातील अंतरामुळे त्याच्या सातत्यावर शंका निर्माण होते, तेव्हा विवेकबुद्धीने गोष्टीच्या सातत्याच्या बाजूने झुकणे आवश्यक असते, विशेषत: जेव्हा अंतराचे काही समर्पक स्पष्टीकरण समोर येत असते. संपरीक्षा न्यायालयाने त्या आधारे अपीलकर्त्यांच्या बाजूने हुकूमनामा दिल्याचे दिसते आणि दुसऱ्या अपिलात प्रथम अपीलिय प्राधिकरण तसेच महसूल मंडळानेही तसाच निर्णय दिला. अशा प्रकारे, संपरीक्षा न्यायालयाच्या कारणमीमांसेतील त्रुटी शोधण्यासाठी मंडळाला अनुषंगिक कामकाजाची जाणीव होण्यास बऱ्याच उशीर झाला होता. तो न उलटविण्यात उच्च न्यायालयाने अर्थातच चूक केली होती. [२२६-ए - बी]

दिवाणी अपीलिय अधिकारिता : दिवाणी अपील क्र. ३०३९/१९८१.

डी. बी. रिट याचिका क्र. १६५/१९७७ मधील राजस्थान उच्च न्यायालयाच्या दिनांक २८.०७.१९८१ रोजीच्या न्यायनिर्णय आणि आदेशावरून.

सह

दिवाणी अपील क्र. ३२०९/१९८३.

सह

दिवाणी अपील क्र. ३२१०/१९८३.

अपीलकर्त्याकरिता सुमन कपूर आणि श्रीमती सुमा राव.

उत्तरवादींसाठी बी.डी.शर्मा, (एन.पी.)

न्यायालयाचा खालील आदेश देण्यात आला :

राजस्थान उच्च न्यायालय, जयपूर खंडपीठाने दिवाणी रिट याचिका क्रमांक १६४ ते १६८/१९७७ या प्रकरणात दिनांक २८.७.८१ रोजी दिलेल्या सामायिक आदेशाविरुद्ध ही अपीले करण्यात आली आहेत.

राजस्थान भाडेकरू कायदा , १९५५ अन्वये स्थापन करण्यात आलेले कार्याधिकारी म्हणजेच, महसूल मंडळ, राजस्थान यांना द्वितीय अपीलांची सुनावणी घेण्याचे दिलेल्या अधिकारांनुसार, त्यांनी जारी केलेले निर्देश हे या अपिलांचे कारण आहे. निर्णायक दिनांकास या अपीलांमधील संबंधित अपीलकर्ते सदर क्षेत्राच्या प्रत्यक्ष लागवडीचे मालक होते आणि म्हणून राजस्थान जमीनदारी व बिसवेदारी निर्मूलन अधिनियम, १९५९ च्या कलम ५ (४) अन्वये ते ते खातेदार झाले होते, असे घोषित करण्याची मागणी करून त्यांनी राजस्थान राज्याविरुद्ध सहायक जिल्हाधिकारी, भरतपूर, यांच्या न्यायालयात पाच दावे दाखल केले होते. हे दावे राजस्थान राज्याने लढवले होते. आपल्या दाव्याच्या समर्थनार्थ, अपीलकर्त्यांनी, त्यातील वादींनी संवत २००२, २००६, २०१८ आणि २०२६ मधील जमाबंदीसारख्या महसुली नोंदी सादर केल्या, ज्यात त्यांनी दावा केलेल्या जमिनींवर सातत्यपूर्ण प्रत्यक्ष ताबा दर्शविला होता. असे दिसून येते की, कोणत्याही पक्षकाराने संवत २०१५ साठी जमाबंदी सादर केली नव्हती आणि ज्या

तारखेला या कायद्यांतर्गत जमीनदारी आणि बिसवेदारी रद्द करण्यात आली त्या तारखेच्या सर्वात जवळ ही जमाबंदी असू शकते. त्यातील तफावत वादी - अपीलकर्त्यांनी तोंडी पुरावे सादर करून भरून काढली, ज्यावर संपरीक्षा न्यायालयाने विश्वास ठेवला. शासनाने तपासलेला एकमेव साक्षीदार हा गावचा पटवारी असल्याने, दाव्याचा बचाव करण्यासाठी त्याची काहीच मदत होऊ शकली नाही. परिणामी, दाव्यांमध्ये हुकूमनामे पारित करण्यात आले. राजस्थान राज्याने महसूल अपीलिय प्राधिकरणाकडे दाखल केलेले पहिले अपील फेटाळण्यात आले. राज्याने महसूल मंडळाकडे केलेले दुसरे अपीलही फेटाळण्यात आले. अशा प्रकारे, कनिष्ठ न्यायालयांचे आदेश आणि त्यांनी पारित केलेले हुकूमनामे महसूल मंडळाच्या न्यायनिर्णयांमध्ये आणि हुकुमनाम्यांमध्ये विलीन झाले.

वादी-अपीलकर्त्यांच्या हक्कांवर गदा आणण्यात स्वारस्य असलेल्या काही बाहेरील लोकांनी सहाय्यक जिल्हाधिकाऱ्यांच्या न्यायनिर्णय व आदेशाविरुद्ध प्रथम अपीलिय प्राधिकरणाकडे अपील दाखल केले. त्या व्यक्तींना उपस्थानाधिकार नाही, असा निर्णय देऊन प्रथम अपीलिय प्राधिकरणाने तो प्रयत्न फेटाळून लावला. तसेच, महसूल मंडळासमोर केलेल्या दुसऱ्या अपिलात त्यांनी केलेल्या पुढील प्रयत्नांचेही तेच भवितव्य झाले. परंतु, असे दिसून येते की, महसूल मंडळाच्या सदस्यांच्या मनात एक शंका निर्माण करण्यात त्या व्यक्ती यशस्वी ठरल्या आणि म्हणून त्यांनी खालील निरीक्षणे नोंदविली :

"खरं तर जमाबंदी ही अद्ययावत असलेला जमाबंदी अभिलेख आहे आणि जमीनदारी आणि बिस्वेदारी निर्मूलन कायद्याचे कलम ५ (४) लागू करताना हे वार्षिक नोंदवही (खतानुई) पाहणे आवश्यक आहे, ही बाब सहायक जिल्हाधिकाऱ्यांना सुचल्याचे दिसून येत नाही. ताबा सिद्ध करण्यासाठी तोंडी पुरावे उपयुक्त ठरू शकतात परंतु, असे पुरावे कलमाच्या आवश्यकतांची पूर्तता करत नाहीत. निहितीकरणाच्या तारखेपूर्वी जमाबंदी प्रमाणे खुडकाशची नोंद करावी लागते.. संपरीक्षा न्यायालयाच्या फायद्यासाठी असे नमूद केले आहे की, "मकबूजा मलकानची नोंद केवळ असे दर्शविते की, जमीन बिसवेदारी आहे आणि खुदकाष्ट दर्शविते असे वाचू नये . अपिलीय कार्यवाहीमध्ये संपरीक्षा न्यायालयाचे आदेश रद्द करणे आम्हाला शक्य नाही, कारण त्या आदेशांना गुणवत्तेच्या आधारे आव्हान देण्यात आलेले नाही. मात्र, उघडपणे बेकायदेशीरपणा निदर्शनास आल्याने मंडळाला त्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. भाडेकरू कायद्याच्या कलम २२१ अन्वये सर्वसाधारण पर्यवेक्षीय अधिकाराचा वापर करणे आणि या सहा (पाच) प्रकरणांमधील संपरीक्षा न्यायालयाचे हुकूमनामे रद्द करणे आम्हाला योग्य वाटते . सहाय्यक जिल्हाधिकारी, भरतपूर या दाव्यांची पुन्हा सुनावणी घेतील आणि संबंधित जमाबंदीचे समन्स काढल्यानंतर वर नमूद केलेली निरीक्षणे लक्षात घेऊन, काटेकोरपणे १९५९ च्या कायद्याच्या कलम ५ (४) च्या अनुषंगाने, त्या कायद्यानुसार वादींच्या खातेदारी अधिकाराबाबत, तसा दावा केला असल्यास, निर्णय घेतील. जर खतेदारी सिद्ध झाली आणि कायद्यानुसार दिलासा अनुज्ञेय असेल, तरच साहजिकच असा

दिलासा देण्यात येईल.

त्यानंतर व्यथित अपीलकर्त्यांनी महसूल मंडळाचे मत उलटविण्याची मागणी करण्यासाठी उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली, परंतु काहीही उपयोग झाला नाही.

अपीलकर्त्यांच्या विद्वान वकिलांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर, ते एकटेच आमच्या मदतीसाठी येथे असल्याने आणि राजस्थान राज्याच्या वतीने कोणीही उपस्थित नसल्याने, महसूल मंडळाच्या दृष्टिकोनाचे आम्हांला आश्चर्य वाटते. राजस्थान भाडेकरू कायद्याच्या कलम २२१ मध्ये सर्वसाधारण पर्यवेक्षीय अधिकाराची आणि सर्व महसुली न्यायालये आणि त्यांच्या अधीनस्थ असलेल्या अशा सर्व न्यायालयांवर मंडळाचे नियंत्रण असल्याची तरतूद आहे. त्या तरतुदीव्यतिरिक्त, कलम २२२ पासून कलम २२८ पर्यंत च्या तरतुदी आहेत, ज्यात अपीले आणि त्यामध्ये दिलेल्या मंचासमोर ती कशा प्रकारे सादर करणे आवश्यक आहे याची तरतूद आहे आणि महसूल मंडळ हे त्यापैकीच एक आहे. त्यानंतर कलम २२९ मध्ये इतर गोष्टींबरोबरच, अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ मधील तरतुदींच्या अधीन राहून, मंडळ स्वत:हून किंवा एखाद्या दाव्यातील किंवा कार्यवाहीतील पक्षकाराच्या अर्जाच्या आधारे, स्वत: किंवा आपल्या कोणत्याही सदस्याने केलेला कोणताही हुकूमनामा किंवा आदेश यांचे पुनरावलोकन करू शकते, तो रद्द करू शकते, बदलू शकते किंवा पुष्टी करू शकते. कायद्याच्या कलम २२१ अन्वये, या तरतुदी प्रथमदर्शनी अनाकलनीय आहेत, कारण त्याने आधी आपल्या अपिलीय अधिकारांचा वापर करून संपरीक्षा न्यायालयाचा

म्हणजेच सहाय्यक जिल्हाधिकारी न्यायालयाचा हुकूमनामा कायम केला होता. विलीनीकरणाच्या सिद्धांतानुसार, पहिल्या न्यायालयाचा न्यायनिर्णय आणि हुकूमनामा प्रथम अपीलीय न्यायालयाचा न्यायनिर्णय आणि हुकूमनामा यांत विलीन झाला आणि नंतर दुसऱ्या अपीलामध्ये, महसूल मंडळाचा न्यायनिर्णय आणि हुकूमनामा यांत विलीन झाला. राजस्थान भाडेकरू कायद्याच्या कलम २२९ च्या कक्षेत आल्याने त्या अधीन राहून, आदेश, जर असल्यास, पुनर्विलोकनयोग्य होता. हे नमूद करणे आवश्यक आहे की, एकापाठोपाठ एक अशी दोन प्रकारच्या अपीले राजस्थान राज्याने दाखल केली होती आणि ती फेटाळण्यात आल्यानंतर राज्याने त्यास पुढे उच्च न्यायालयात आव्हान दिले नव्हते. या निकालावर राज्य समाधानी असल्याचे दिसून येत आहे. नंतर जेव्हा काही इतर घटकांनी हस्तक्षेप करून हे आदेश थांबविण्याची मागणी केली आणि त्यासंदर्भातील त्यांच्या प्रयत्नांना महसूल मंडळाने नकारात्मक ठरविले, तेव्हा संपरीक्षा न्यायालयाचा कायम झालेला आदेश रद्द बातल ठरविण्यासाठी कलम २२१ चुकीच्या पद्धतीने लागू करण्यात आले. ती तरतूद लागू होत नसल्याने, कलम २२९ चा वापर न केल्याची स्थिती समोर आली नाही. अशा परिस्थितीत, ही बाब स्पष्ट आहे की, महसूल मंडळाने, कदाचित तथ्यांच्या आधारे चुकीच्या निष्कर्षाप्रत आलेल्या आणि ते ज्या पद्धतीने केले आहे, त्या स्वत:च्या अंतिम निर्णयाला छेद द्यायचा नाही, असे अधिकारक्षेत्र मानले. नंतर, अधिकारक्षेत्राची त्रुटी प्रथमदर्शनी दिसत असूनही, त्यास मंजुरी देण्यात उच्च न्यायालयानेही चूक केली.

जोपर्यंत अपीलकर्त्यांना दिलासा देय होता या बाबत आमची अन्यथा खात्री झाली नसती तर, अशा प्रकारच्या प्रकरणात, आम्हीही हस्तक्षेप करण्यात घाई केली असती. जमीनदारी व बिसवेदारी निर्मूलन कायद्याच्या कलम ५ (४) चा वापर करण्यासाठी त्यामध्ये कल्पिलेल्या तारखेच्या महसूल अभिलेखाच्या नोंदींमुळे स्थिती निश्चित होईल, असे निरीक्षण महसूल मंडळाने नोंदवले आहे. हे सुरुवातीला खरे असू शकते. परंतु येथे त्या तारखेपूर्वीच्या आणि नंतर त्या तारखेनंतरच्या महसुली अभिलेखाच्या नोंदी आहेत, ज्याचा आधार घेत संपरीक्षा न्यायालयाने तोंडी पुराव्यांच्या साहाय्याने, अपीलकर्त्यांचा त्यांच्या संबंधित जमिनीवर सतत अनन्य ताबा असल्याचा निष्कर्ष काढला आहे. कब्जेदारी प्रकरणांमध्ये पुराव्यांच्या मूल्यमापनाचे हितावह तत्व असे आहे की, जेव्हा एखादी स्थिती दीर्घकाळ अस्तित्वात असल्याचे दाखवले जाते, परंतु त्यातील अंतरामुळे त्याच्या सातत्यावर शंका निर्माण होते, तेव्हा विवेकबुद्धीने गोष्टीच्या सातत्याच्या बाजूने झुकणे आवश्यक असते, विशेषत: जेव्हा अंतराचे काही समर्पक स्पष्टीकरण समोर येत असते. संपरीक्षा न्यायालयाने त्या आधारे अपीलकर्त्यांच्या बाजूने हुकूमनामा दिल्याचे दिसते आणि दुसऱ्या अपिलात प्रथम अपीलिय प्राधिकरण तसेच महसूल मंडळानेही तसाच निर्णय दिला. अशा प्रकारे, संपरीक्षा न्यायालयाच्या कारणमीमांसेतील त्रुटी शोधण्यासाठी मंडळाला अनुषंगिक कामकाजाची जाणीव होण्यास बऱ्याच उशीर झाला होता. तो न उलटविण्यात उच्च न्यायालयाने अर्थातच चूक केली होती.

वरील कारणांस्तव आम्ही ही अपीले मंजूर करतो आणि अपीलकर्त्यांच्या बाजूने प्रकरण निकाली काढण्याचा उच्च न्यायालयाचा न्यायनिर्णय आणि आदेश रद्द करतो. विरोधी पक्षकार नसल्याने, खर्चाबाबत कोणतेही आदेश नाहीत.

टी.एन.ए. अपीले मंजूर.

x-x-x-x

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्याय निर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x